

И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда:

УДК: 811 512.154: 81 – 1(575.2) (04)

ОТОРЧИЕВА АЙСАЛКЫН ТОКТОСУНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич**
профессор, филология илимдеринин доктору,
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын саат_____

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51 А.

Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51 А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан [www/vakkr.kg](http://www.vakkr.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын -----таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н. Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тил илими азыркы өнүгүү этабында тилдерди салыштырып изилдөөгө кызыгуунун жогорулашы менен мүнөздөлөт. Бул жагдай бир катар себептерге, атап айтканда, элдердин кайсы өлкөдө жашаганына карабастан, алардын социалдык, идеологиялык жана маданий жактан жакындашуусунун, ошондой эле мамлекеттик саясаттын натыйжасында келип чыккан алака, катыштарга байланыштуу болуп саналат. Бул жагынан алганда, фразеологизмдер жаатындагы изилдөөлөрдө аталган тилдик бирдик тигил же бул элдин турмушунун өзгөчөлүгүн, анын маданиятын, каада-салтын жана менталитетин чагылдырган өзгөчө кубулуш экендиги белгиленип келет

Тилдерди изилдөөнүн салыштырма ыкмасы бизге салыштырылып жаткан тилдердин ар биринин өзгөчөлүктөрүн жакшыраак аныктоого мүмкүндүк берет. Эки же андан көп бейтектеш тилдердин системаларын салыштырганда алардын ортосундагы ар кандай өзгөчөлүктөр гана эмес, көп жалпылыктар да ачылат. Муну менен катар бир тилди жеке алып изилдегенде байкалбай көз жаздымда калган кубулуштар башка тилдер менен салыштырып изилдөө процессинде ачылары практикада көп эле далилденип келет. Салыштырмалуу фразеология тилдерди бардык деңгээлде: функционалдык, семантикалык, структуралык жалпы жана дифференциалдык белгилерин аныктоо максатында, алардын мамилесине карабастан изилдейт. Ар бир тилдин фразеологиялык фонду тилдин структуралык-грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн гана чагылдырбастан, ошол элдин тарыхынын, маданиятынын өнүгүү процессин чагылдырып, маданий мамилелерди, стереотиптерди муундан-муунга каттап, өткөрүп турат.

Биздин тандап алган темабыздын актуалдуулугу кыргыз жана араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин буга чейин атайын изилдөөнүн боло электиги менен түшүндүрүлөт. Генетикалык жана типологиялык жактан ар түрдүү кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөө аталган эки тилдеги жалпы эле фразеологизмдерди изилдөө ыкмаларын табууга, тактоого жол ачмакчы. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин лексикасы тарабынан түзүлгөн дүйнөнүн лингвистикалык сүрөттөрүндө улуттук өзгөчөлүктөр кандайча чагылдырылгандыгын ачып берүүдө изилдөөбүз негиз болуп берери анык. **Изилдөөнүн максаты** – кыргыз жана араб тилдериндеги дене мүчөлөрүн билдирген фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан салыштырып иликтөө аркылуу бул боюнча эки тилде кандай жалпылыктар менен айырмачылыктар бар экендигин аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- темага байланыштуу теориялык иштер менен таанышып, аларга сереп салуу; кыргыз жана араб илимпоздорунун фразеологизмдерге карата көз карашына талдоо жүргүзүү;

- салыштырылып жаткан тилдердеги фактылык материалдарды жыйнап, иретке келтирүү; кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык
-
- фразеологизмдердин тилдик системада алган ордун белгилөө;
- эки тилдеги соматикалык фразеологизмдерди моделдерин аныктоо;
- кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айырмачылыктарын, мындай окшоштук, бөтөнчөлүктөрдүн себеп-өбөлгөлөрүн ачып берүү;
- эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык окшоштуктарын, айырмачылыктарын жана эквиваленттерин иликтөө;
- изилденип жаткан тилдердеги фразеологизмдерди соматикалык код аркылуу аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

Кыргыз жана араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдер алгач ирет салыштырылып иликтөөгө алынып, натыйжада, эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык, семантикалык топторго бөлүнүп, алардын колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан териштирилгендигинде, лингвостатистикалык илик жүргүзүлүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: Изилдөө иштеринин негизинде чыгарылган илимий жалпылоолор жана тыянак-жыйынтыктар жалпы эле фразеология теориясын байытууга өз үлүшүн кошору, ошондой эле келечекте мындай нуктагы изилдөөлөргө теориялык өрнөк болору шексиз. Изилдөөнүн натыйжалары фразеология боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын; кыргыз, араб тилдеринин соматикалык фразеологизмдер сөздүгүн түзүүдө, ошондой эле кыргыз жана араб тилдерин жогорку окуу жайларда окутууда, котормо лексикология, стилистика жана кеп маданияты сабактарын өтүүдө кеңири пайдаланылары анык. Муну менен катар кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырып талдоонун натыйжалары социалдык-маданий катмардын кептик баарлашуусунда улуттук-маданий жана эл аралык мамилелерде, б.а., саясий чөйрөдө да өз пайдасын тийгизмекчи.

Диссертациянын коргоого сунушталган жоболору:

1. кыргыз жана араб тилдеринин фразеологизмдеринин курамы, соматикалык компоненттин катышы, жыштыгы болжол менен бирдей;.
2. эки тилдеги фразеологизмдердин тутумунда баш-رَأْس, жүрөк-قَلْب, кол-يَد, көз-عَيْن, ооз-فَم, кулак-أُذُن, бут, аяк-رِجْل соматизмдер жигердүү жана жемиштүү колдонулат;
3. эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин айрымдары бир-бирине толук, айрымдары жарым-жартылай дал келсе, кээ бирлери таптакыр дал келбейт. Мындай дал келбечүүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат;

4. кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер тематика-семантикалык жактан беш топко бөлүнөт: 1) адамды мүнөздөгөн СФ; 2) адамдын эмоциясы менен психологиялык абалын чагылдырган СФ; 3) адамдын иш-аракетин сүрөттөгөн СФ; 4) кырдаалды мүнөздөгөн СФ; 5) жагдайды мүнөздөгөн СФ (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары);
5. изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс белгилерине бөлүүгө болот.
6. ислам маданиятынын эки тилдеги айрым соматикалык фразеологизмдердин жаралышына өз таасирин тийгизген.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык ишке байланыштуу топтолуп системаштырылган материалдары, изилдөөчүнүн табылга натыйжалары жана анализдери, иштелип чыккан маанилүү жыйынтыктары изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы: Касым Тыныстанов атындагы БМУда “I Тыныстанов окуулары” (3.11.2022), ф.и.д., академик С. Ж. Мусаевдин илим жолундагы 50 жылдыгына жана 70 жаш маарекесине арналган “Академик Сыртбай Мусаев жана кыргыз тил илими” (28.12.2023) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларында кыргыз жана араб тилдеринде жасалган баяндамаларда чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Темага байланыштуу илимий макалалар жогорку окуу жайлар тарабынан уюштурулган түрдүү илимий-практикалык конференцияларда жарыяланып, басмадан чыккан: Диссертациялык изилдөөнүн негизинде иштин мазмунун чагылдырган 10 илимий макала жарыяланып, анын ичинен чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 2 макала жарык көрдү.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү.

Иш киришүүдөн, төрт баптан, баптар боюнча жыйынтыктардан, жалпы корутундудан пайдаланылган адабий булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 187 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн объектиси, предмети, методдору такталат, коргоого коюлуучу жоболор, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык маанилүүлүгү ачыкталат; изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлөт.

1. Изилдөөнүн теориялык негиздери (илимий адабияттарга сереп) деп аталган 1-бап 3 бөлүмдөн турат, анда фразеология илими боюнча бүгүнкү күнгө чейинки орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде, араб тил илиминде изилденген адабияттарга сереп салынып, андагы ийгиликтер,

жетишкендиктер жана талаш-тартышты жаратуучу маселелер изилдөөчү тарабынан талдоого алынды.

1.1. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминде жана орус тил илиминде изилдениши деп аталган бөлүмдө Ш. Балли, В. Виноградовдордун В. Л. Архангельский, А. В. Кунин, Н. М. Шанский, М. Т. Тагиев, М. М. Копыленко, З. Д. Попова, А. И. Молотков, Д. Н. Шмелев, Н. Н. Амосова, И. И. Чернышева, А. М. Бабкин, В. П. Жуков, Ю. П. Солодуб өндүү окумуштуулардын теориялык маселелерге иликтеген эмгектерине басым жасалды.

1.2. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши деген бөлүмдө Түркологияда Г. Дерфер, М. Сводеш (1960), Ф.Г. Исхаков (1961) В.В. Радлов (1963), Л. А. Новиков К.Кенесбаев (1966), В. Д. Колесникова (1972), (1973), Д. Н. Шмелев (1973), А. Кайдар (1980), А.В.Дыбо (1984), Г. Номинханова, К. Мусаев (1984), С. Садыкова, ж.б. белгилүү түрколог окумуштуулардын эмгектерин атоого болот.

Г.Дерфер, Н.И. Ильминский, В.Д. Колесникова, А. В. Дыбо, К. Кенесбаев казак тилинде, А. Кайдр уйгур тилинде, Р. Эгембердиев кыргыз тилинде ж.б.

Фразеологизмдердеги соматикалык түшүнүктөр жана сөздөр В.Д. Аракин(1976), Р.З. Гинзбург, Л.В. Шерба (2007), М.К. Исаев (1977), Е.Д. Сулейманова (1989)ж.б. З.К. Ахмеджанова (2007), түркологдордун эмгектеринде каралган. Бул эмгектердин изилдөө объектиси иретинде жыш колдонулган мисалдарга баш, көз, мурун, ооз, тил, моюн, бут деген лексемалардан баштап, колтук, ийин деген дене мүчөлөрү киргизилип, ар түрдүү аспектиден изилдөөгө алынган. Я.Р. Роджибаев орус жана өзбек тилдерин, А. О. Кармышаков кыргыз жана орус тилдерин, О. Назаров орус жана түркмөн тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырса, А.А. Исаев өзбек тилинин соматикалык фразеологизмин изилдеген.

1.3. Фразеологизмдердин кыргыз тили илиминде изилдениши деген бөлүмдө кыргыз тил илиминде Ж. Осмонова, А. Назаров, Ж. Мукамбаев, Р. Эгембердиевдердин, ошондой эле азыркы кыргыз тилинде фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө жүргүзүшкөн А.О. Кармышаков «Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках» (1992), О. С. Абдыкамова «Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов» (на материале кыргызского и немецкого языков(1992)), Г.Ж. Жамшитованын «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык баяндамасы» (2000), Ж.К. Секебаева «Компаративные фразеологические единицы как элемент национально-культурной специфики языкового сознания»(на материале русского и кыргызского языков (2008)), И.Н. Исабеков «Фразеологизмы и проблемы их перевода»(на материале кыргызского и русского языков (2004), Б.Б. МаксUTOва «Функциональные особенности фразеологических единиц русского и кыргызского языков» (на материале периодических изданий Кыргызстана (2008) ж.б.у.с. эмгектер иштелип, илимдин байышына жана өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп келишет. Б.М. Юнусалиев (1959), Б. Ө. Орузбаева (1964), М. Мураталиев(1976), С. Кудайбергенов (1980), К.

Сейдакматов (1984), М. Толубаев (1991), О. С. Абдыкаимова (1992), А. Кармышаков (1992), С.Ж.Мусаев (1999), Н. Бейшекеев (2001), С. Өмүралиева (2002,2005), Т. С. Маразыков (2004), А. Болотбекова (2007), М. Ж. Тагаев (2017), С. Сыдыков (2017), С.З. Садыкова (2018), Г. Н. Кыркбаева (2019), ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кыргыз тилиндеги дене бөлүктөрүн атаган сөздөр тарыхый лексикографиялык, лексико-семантикалык, этимологиялык, тексттик семантика сыяктуу жагдайлардан изилдөөгө алынган.

Р. Алишеванын «Соматические компоненты фразеологизмов в английском и киргизском языках» деген эмгегинде адамдын жашоосунда эн керек башкы орундарда турган органдардын бири болгон жүрөктүн ар түрдүү абалын билдирген фразеологизмдерге, Ч.А. Асылбекова тарабынан дене мүчөлөр катышкан фразеологизмдердин маанилерине көңүл бурулган.

С. Ж. Жанчарбекова «Кыргыз фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрү» ишинде «Манас»эпосунан, макал-лакап, табышмактардан лексико-грамматикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалышын анализдеген С. Ж. Жанчарбекова «Кыргыз фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрү», М. Дж. Тагаев жана Ч. С. Чинлоданын «Дүйнөнүн улуттук-маданий образдары боор концептинин призмасы менен» макаласында боор соматикасында орус, кыргыз, араб жана дунган тилдеринде кандай окшоштук жана айырмачылыктары, географиялык абалга жана менталитетке жараша фразеологизмдердин образдарын чагылдырышкан.

1.4. Фразеологизмдердин араб тили илиминде изилдениши бөлүмүндө араб тил илиминде (фикх ал-лугха – فقه اللغة, илим ал-лисан – إلم اللسان) Илим ал-лугха "лексикология"боюнча Аль Жахиз, Абу Хилал аль-Аскари, Абдалкахир Журжани, Саккаки, Тафтазани, Аль-Амид, Ат-Тикрити, Аз-Замахшари, Ал-Хамазани, Суюти жана башкалар сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине сереп жасалды. Ал эми орус тил илиминде - В.М. Морозова, В.Д.Ушакова, Г.Шарбатовалардын эмгектеринде изилденген.

Кеңири таанылып калган советтик жана орусиялык чыгаан чыгыш таануучулардын бир катар эмгектерин баса белгилеп кетүү керек (Чагал В.Е. Структурное семантические характеристика представительного фразе в арабской языке. 1958, Чагал В.Е. Арабское мир: развития 2001, Белова А. Г. Араб филологиясына киришүү

А. М. Фавзи жана В.Т. Шкляров «орусча-арабча фразеологиялык окутуу сөздүгүндө» паремияларды фразеологиялык бирдиктерге бөлөт [Фавзи, Шкляров 1989].

Е. В. Кухарева, Р. А. Бекиров, С. И. Магомедова., З. И. Исмаилова Х.К. Мвер, Р. Р. Закиров, А. А. Омаровдун илимий иштеринде араб фразеологизмдери боюнча изилденген.

2. «Изилдөөнүн материалдары жана методдору»-деп 2-бап аталып, бул бапта изилдөөнүн негизин түзгөн материалдар, изилдөөдө колдонулган илимий методдорго токтолдук.

Кыргыз жана араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди **изилдөөнүн объектиси** катары кароо менен, соматикалык лексикага байланыштуу тилдик бирдиктерди, алардын лексика-семантикалык жана тематикалык топторун, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жасалуу жолдорун, стилистикалык жактан аткарган функциясын изилдөөгө алууда зарылдыгына жараша бир нече ыкмаларга, метод-усулдарга кайрылдык. Өзүнчө жаңы метод иштелип колдонулган жок.

Изилдөөнүн предмети – изилденип жаткан эки тилдеги сөздүктөрдө, чыгармаларда жана тексттердеги соматикалык фразеологизмдер, алардын стилистикалык, лексика-семантикалык жана морфологиялык табият-маңызы.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги жана араб тил илиминдеги ушул багытта жазылган илимий эмгектерди, монографияларды, сөздүктөрдү алабыз.

Ишибиздин теориялык негизин Ж. Осмонова (2007), А. Сапарбаев (1997), Б. Ш. Усубалиев (2006), А. М. Фавзи, В. Т. Шкляров (1989), Ж. Шүкүров (1956), Р. Эгембердиев (2007), П. С. Эстебесова (2021), Э. Абдулдаев (1990), Х. К. Баранов (2000), В. Борисов (1967), Мухаммед Мухаммед Давуд (2003), Мухаммед Исмаил Хусейин Саид (1996), жана башкалардын эмгектери түздү. Ошондой эле кыргыз жана араб тилиндеги адабий чыгармалардан: С. Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосу, Ч. Т. Айтматов. Чыгармаларнын 8 томдук жыйнагы, Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” (1990), Б. Ш. Усубалиевдин “Көз” (1989л), макал-лакаптар, Аз-Замахшаринин “Чечендиктин негиздери” (أساس البلاغة), الخليل بن أحمد الفراهيدي-/ كتاب العين-/ 2007 ص, ريمون فالور./مصدر من قدوم نابليون حتى رحيل عبد الناصر/ ريمون فالور Курани Карим жана Пайгамбардын асыл хадистери, Ас-Саккакий (1169-1229 ж.ж.) – “Илимдердин ачкычы” (مفتاح العلوم) эмгектери булак катары колдонулду.

Ишибизде бир нече метод колдонулду, биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда, методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Төрт милдетти (байкоо жүргүзүү, жалпылоо жана башка) аркалаган салттуу сыпаттоо методу жана тилдик бирдиктердин семантикасына ык койгон компоненттик илик жүргүзүү методдору бүтүндөй фразеологизмдердин табият-маңызын ачып берүүгө багытталса, аталган ык-амалдардын натыйжаларына таянган салыштырма методу аркылуу жүргүзүлгөн талдоодо салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин турпат жана мазмун жагынан жалпылыгы менен айырмачылыгы каралаштырылып тиешелүү натыйжалар, теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн танууга негиз боло албайт, бул жагынан алганда, улуттук өзгөчөлүктү өзүнө бекем сиңирген тилдик бирдик катары фразеологизмдер өзгөчө орунда турат, салыштырып изилдөөдө дал ушул өзгөчө көңүл чордонунда турушу зарыл, мунсуз эки тилдеги фразеологизмдердин окшоштугу менен айырмачылыгын терең ачып берүүгө мүмкүн эмес. Бул жагдай болсо улуттардын этникалык маданиятына, алардын тилде (фразеологизмдер) чагылдырылышына, этнолингвистика маселелерине кайрылууга мажбур кылды. Натыйжада, ишибизде

лингвамаданият проблемасына, этнолингвистикалык методуна да кайрылып, фразеологизмдерди аталган ык-амалдардын негизинде талдоого алдык.

Салыштырып жаткан кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер стилдик жактан да бир кылка эместиги эске алынып, стилистикалык методду колдонуп илик жүргүзүү аркылуу фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө: а) атоо маанисиндеги; б) китептик; в) оозеки – сүйлөшүү мүнөзүндөгү деп бөлүп кароо керектиги белгиленди.

Жогорудагылар менен катар ишибизде математикалык, дедуктивдик, салыштырма типологиялык, котормо жана жалпылоо ж.б. методдору да колдонулду, алардын баары тең эки тилдеги фразеологизмдердин табият-маңызын, дал келүүлөр менен дал келбөөчүлүктү, мунун себеп-өбөлгөлөрүн терең ачып берүүгө багытталды.

Үчүнчү бап «Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык мүнөздөмөсү» деп аталып, анда салыштырылып жаткан эки тилдеги эки, үч, төрт компоненттүү соматикалык фразеологизмдер кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашып келип колдонулгандыгы мисалдар менен берилип, талдоого алынды. Бул бөлүмдө кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык мүнөздөмөсү, өз ара байланыш типтери, сөз түркүмдөрүнө болгон карым-катышы, морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү иликтенип, фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин санына ылайык өз ичинен топторго (эки компоненттүү, үч компоненттүү, төрт компоненттүү), топтордун ичинен типтерге (*зат атооч+зат атооч, зат атооч+этиш, зат атооч+сын атооч, зат атооч+этиш+зат атооч, тескерисинче этиш+зат атооч+зат атооч, зат атооч+этиш+зат атооч+этиш, этиш+зат атооч+этиш+зат атооч* ж.б.) бөлүштүрүлүү менен, фразеологизмдердин семантикалык бир бүтүндүк экендиги эске алынып, колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан, лексикалык талдоонун ык-амалына ылайык иликке алынды.

3.1. Кыргыз жана араб тилиндеги эки компоненттүү соматикалык фразеологизмдер зат атооч + зат атооч моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Адамды өзүнө тарта, кызыктыра жылмалап айтылган, ынандырып көйүткөн өтө чебер, жылма, сылык сөздү билдирген *бал тил соматикалык фразеологизм* зат атооч +зат атоочтон туруп оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Ырас, бай-манаптардын бал тилине алданып, ошолордун союлун чабышып жүргөн кедейлер да жок эмес.* (Жантөшев) [КТФЗ:69]. Ал эми араб тилинде *الْيَسَانُ عَسَلٌ* [allisanu-l easalu] с.с. тил бал, зат атооч + зат атоочтон туруп 1-компонент тил *الْيَسَانُ* [allisanu], ал эми 2-компонент *عَسَلٌ* [easalu] мааниси «сөздөрү жагымдуу, тили эле таттуу, бирок, бул адамдардын достугунда жакшылык жок алардын ички жан дүйнөсүндө, караңгылыктан башка эч нерсе көрүнбөгөн сыпатты чагылдырат. Эки тилде тең компоненттер «бал» жана «тил» бирок араб тилинде «тил» биринчи келип, структурасы жагынан толук шайкеш келип, мааниси жагынан да маанилеш маанини билдирди.

Эт баш «эт»-зат атооч, «баш» зат атоочтон эки компоненттен туруп «*кем акыл, акылсыз*» адамды чагылдырып, оозеки жана көркөм кепте колдонулуп

келет. Мындай учурда бул эт баштан эмне акыл чыкмак эле деп, кайрылган да жок («Ала- Тоо»). Араб тилинде رَجُلٌ غَشِيمٌ رَأْسٌ [rajul ghashimun rasun] с.с. башы чийки киши, «акылсыз» [В.М. Борисов, 171] маанисинде колдонулуп келет. Кыргыз тилинде «эт», араб тилинде «чийки» сөздөрү менен берилип эттин чийкилиги, акылдын быша элегин чагылдыргандай. Эки тилде тең баш соматизими менен берилип, араб тилинде үч компоненттен зат атооч + сын атооч + зат атоочтон туруп, структурасы жагынан жарым жартылай дал келип, ал эми мааниси жагынан маанилеш маанини берди.

Жүрөгү муз зат атооч + зат атоочтон туруп, «мээримсиз, боору жок, кайрымы жок, таш боор» мааниде колдонулуп келет. Эгерде ал дити сунсак, жүрөгү муз адам болсо, Данияр азыр минтип ырдай албайт эле (Ч. Айтматов). **Жүрөгү муздоо** зат атооч + этиштен туруп, «көңүлү калуу, жаман көрүү, жек көрө баштоо, ичи жылыбоо» маанини билдирди. Жеңелери канча алаксытып, канча жооткотуса да, Батийнанын жүрөгү муздагандан муздады (Т. Сыдыкбеков).

أَثَلَجَ صَدْرَهُ / قَلْبُهُ [athlaja sadra-hu/qalbu-hu] с.с. анын жүрөгүн муздаттуу, этиш + зат атооч + ат атоочтоп туруп, «жүрөгү кубануу, тынч жана ыраазы болуу» маанисинде. **Жүрөгү муздоо** жана араб тилиндеги أَثَلَجَ صَدْرَهُ / قَلْبُهُ [athlaja sadra-hu/qalbu-hu] структурасы жагынан үндөшүп, бирок мааниси жагынан карама-каршы болуп мааниси дал келген жок. Дал келбестик эки элдин жашоо шарты географиялык климаттык абалга такалат.

Зат атооч + этиш моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Баш айлануу – 1-компоненти зат атооч, айлануу — этиш, эки компоненттен туруп, көңүлү караңгылоо, өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алсырап кетүү маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Башым айланып, бүткөн боюм жанчылгандай, тырп этерге каруум жоктой сезилет (К. Жантөшев) [КТФС: 74]. Араб тилинде этиш+зат атооч+ат атооч 3 компоненттен турган эквиваленти دَارَ رَأْسُهُ [dara rasahu] с.с. анын башы айланды, мааниси «чарчоонун жана стрессин натыйжасындагы абал».

Сын атооч + зат атооч моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Ак жүрөк эки компоненттен турган 1-түгөйү сын атооч өң түстү билдирип ак, 2-түгөйү зат атооч «жүрөк», оозеки жана көркөм кепте «чынчыл, бирөөгө кара санабаган, жамандык ою жок адилет, ак ниет адамга» айтылган туюнтма. Ким жакшы, ким жаман, ким ак жүрөк, ким алдамчы экенин ал эми гана билди (К. Баялинов) [КТФС: 33].

أَبْيَضُ الْقَلْبِ [abyaddu –l-qalbi] с.с. «ак жүрөк» 1-түгөйү أَبْيَضُ [abyaddu] ак, الصفة [сифа] сын атооч, الْقَلْبِ [el-qalbi] с.с. жүрөк, الاسم [исм] зат атооч. أَكْرَمَنِي اللَّهُ بِصَدِيقٍ أَبْيَضٍ الْقَلْبِ [akramany Allahu bisadyqin 'abyadi-l-qalbi] с.с. (Кудай мага жүрөгү ак дос насип кылды). قَضَى حَيَاتَهُ أَبْيَضَ الْقَلْبِ لَمْ يَحْمِلْ جِقْدًا أَوْ كَرْهًا حَتَّى لِلَّذِينَ يَكْرَهُونَهُ.

[qadaa hyatahu abyada –l-qalbi lam yahmil hiqdan 'au karha hatta liladhin yakrhunahu] с.с. (ал өзүнүн жашоосун ак жүрөк менен өткөрдү, таарыныч же жек көрүү же аны жек көргөндөрдү да көтөргөн жок). «Таза, жаман ниети жок» маанисин берди. Эки тилде тең, структурасы сын атооч + зат атоочтон туруп дал келип, бирдей маанини билдирип маанилеш болду. **Көк бет** эки компоненттен турган сын атооч+зат атооч моделиндеги соматикалык

фразеологизм оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып, «оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу, абдан өжөр» маанини берет. Мисалы: *Көк бет болбой эле кой, агаңдын ачуусу жаман, башы көзүңдү жарып туруп эле учкаштырып берет* («Ала-Тоо») [КТФС: 306]. Араб тилиндеги эквиваленти

الصفة [yabisu-l-raas] эки компоненттен турган [yabisu] кургак, (ассифа) сын атооч, 2-компонент [a-raas] баш- الاسم (аль исим) зат атоочтон туруп, с.с. кургак баш, «өжөр» маанисин берет.

حَاوَلْنَا إِقْنَاعَهَا بِالْعُودَةِ إِلَى بَيْتِ الزَّوْجِيَّةِ، وَلَكِنَّهَا يَابَسَتْ الرَّأْسِ، لَا تَسْتَجِيبُ لِنَاصِحِ

[hawalna 'iiqnaeaha bileawdat 'iila bayti –z-zawjiati, wa lakina-ha yabisatu –r-raasa, la tastajib linasih] с.с. *биз аны(аялды) үй-бүлөсүнө кайтып келүүгө көндүрүүгө аракет кылдык, бирок ал кургак баш болуп, кеңешке жооп берген жок.* [:141 م س ت إ]. Эки тилде көк беттик, өжөрлүктү туюндурган фразеологизмдердин компоненттери кыргыз тилинде сын атооч+бет соматикасы менен берилсе араб тилинде кургак баш компоненттери менен чагылдырылды. Структурасы жактан үндөшүп, мааниси жагынан дал келип, маанилеш фразеологизмдерди толуктайт.

3.2. Курамы үч компоненттен турган кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер

Зат атооч + зат атооч + этиштен турган туюнтма *ооздон оозго өтүү* элге жайылып кетүү, биринен-бирине угулуп, тарап кетүү манисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Араб тилинде дагы 3 компоненттен этиш+ат атооч + зат атоочтон турган تَنَاقَلَتُ الْأَلْسِنَةُ [tanaqalatuh al'alsina]с.с. *ооздон чыккан сөз*, «кеңири тарап кетүү, жайылып кетүү» маанисинде колдонулуп келет. تَنَاقَلَتِ الْأَلْسِنَةُ خَبَرُ الْفَضِيحَةِ فِي سُرْعَةِ الْبَرْقِ [tanaqalat al'alsinat khabar alfadihat fi sureat albarq] с.с. *тилдер чатак тууралуу кабарды чагылгандын ылдамдыгы менен таратышты.*

Зат атооч + зат атооч + этиштен туруп, кызыктыруу, өзүнө тартуу, сүйкүмдүү көрүнүү, суктандыруу маанисинде көркөм жана оозеки кепте *көз жоосун алуу* туюнтмасы колдонулуп келет. Ал эми араб тилинде структурасы ар кандай 4 компоненттен турган туюнтманы чагылдырат. أَخَذَ بِالْقُلُوبِ وَالْأَبْصَارِ [akhadh balqulwb wal'absar] с.с. *жүрөктөрдү жана көздөрдү басып алды*, мааниси «жагымдуу жана сүйкүмдүү көңүл бурдуру» عَرَضَ الْفَنَانُ رَائِعَةً أَخَذَتْ الْقُلُوبُ [earad alfannan rayieat 'akhadhat alqalub wal'absar] с.с. *сүрөтчү жүрөктөрдү жана көздөрдү багынтып шедеврди тартуулады.* [:4م س ت إ]. Структурасы ар кандай, кыргыз тилинде 3 компоненттен туруп, үндөшүүсү ар кандай, ал эми араб тилинде 4 түгөйдөн туруп, мааниси жагынан дал келип, жыштыгы боюнча байма май колдонулуп турат.

3.3. Кыргыз жана араб тилдериндеги кыргыз жана араб тилдериндеги төрт компоненттүү соматикалык фразеологизмдер

Башы менен жер казса да, төбөсү менен кудук казуу фразеологизмдери өтө оор эмгек кылуу, азап тартуу; бүт мүмкүнчүлүгүн жумшаса да, бардык күчү менен катуу аракеттенсе да, өлүп-тирилип иштесе да. *Ансыз деле эчтемесин аябаган немелер дагы эле аябайт, башы менен жер казса да берет* [КТФС,2001:85]. Ал эми араб тилинде -[hufira al-hufara bil yafuh] حُفِرَ الْحُفَرُ بِالْيَافُوخِ [al yafuh] баштын төбөсү жана жаңы с.с. төбөсү менен чуңкурду казды.

төрөлгөн баланын башынын үстүндөгү баш сөөктөрү жумшак болгон жер. Кылына турган иштин мүмкүнчүлүгүн аракетин жаны төрөлгөн баланын катый элек төбөсү менен образдуу жана экспрессивдүү түрдө чуңкурду жаңы төрөлгөн баланын катый элек баш сөөктөрү же б.а. эмгеги менен казса да бүт мүмкүнчүлүктү колдонуп ишти аткаруу. Баш менен баштын эмгеги аракети образдуу жана экспрессивдүү берип туруктуу сөз айкашты огош бетер көркүнө чыгарган. Катуу күч – аракеттерди кылуу дегенди туюндуруп, маанилик жагынан жалпылыкты түзүшөт.

IV бап «Кыргыз жана араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин семантика-стистикалык мүнөздөмөсү»

4-бапта кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерге семантика-стистикалык мүнөздөмө берилет. Тактап айтканда, бул главада эки тилдеги кеңири колдонулган баш, көз, мурун, ооз, тил, жүрөк, кулак, кол, бут деген адамдын дене бөлүктөрү катышкан фразеологизмдердин семантикасы жана стилистикалык жактан колдонулуш өзгөчөлүктөрү анализге алынат.

Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди тематикалык классификацияда 5 топко бөлүнүп каралат:

1. адамдын мүнөзү; 2. эмоциялар жана адамдын абалы; 3. кырдаалдын мүнөздөмөлөрү; 4. адамдын ишмердүүлүгү (аракети); 5. жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).

2. Бул топтор адамдын ички өзгөчөлүктөрүн, жүрүм-турум касиеттерин, адамдын тышкы сапаттарын сүрөттөп, мында төмөнкү маанидеги семантикалык топтор айырмаланат: интеллектуалдык жөндөмдүүлүк, жөнөкөйлүк, куулук, кайраттуулук, коркоктук, айкөлдүк, сараңдык, жакырчылык, байлык, сүйлөөчүлүк, уялчаактык, тажрыйба, кадыр-барк, алдамчылык, токтоолук, ачуулануу, уурулук, жакшылык, атактуулук, чынчылдык ж.б.

3. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айырмачылыктарын, мындай окшоштук бөтөнчөлүктөрүн себеп-өбөлгөлөрүн ачылып берилет;

4. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс коддоруна бөлүнүп ачыкталып каралат;

«Баш رأس» компоненти менен

4.1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Ар бир тилде баш мээ органын түшүндүрөт, анткени ал ойлонуу функциясын аткарат. Көпчүлүк соматикалык фразеологизмдер «баш» деген компонент менен эс тутум, эмоционалдык-психикалык абал, акылдуулук мүмкүнчүлүктөрү ж.б. семантикалык маанилерди туюндурат. Тилдерди салыштырууда акылдын жоктугу, баш жана интеллектуалдуулукту билдирген органдар ар кандай тилдердин соматикалык фразеологизмдердин семантикалык окшош аналогдордун келип чыгышына алып келет. Ошондуктан салыштыруу тилдеринде акылдык мүмкүнчүлүктөрдү туюндурган фразеологиялык бирдиктер жаралат. *Башы бар*- бир нерсенин жөн жайын жакшы билген, ар нерсени түшүнгөн, түшүнүгү жакшы. «Башы бар чымчык сага карматпас» (К.

Осмоналиев). Араб тилинде мисалы **عَقْلُهُ فِي رَأْسِهِ** [aqlu-hu fi ra'si-hu] с. с. анын акылы анын башында, мааниси «акылы башында». **Башы жок** – акыл эси жок, начар бир нерсенин жөнүн түшүнө албаган. «Сенин башы жок балдарын үчүн мектепке чакырып жүрүп, чачым агарды. Карыттын деп урушчу элең» (К. Осмоналиев) [КТФС,2001:88]. **Башы ордунда эмес** – акылынан айныган, бир нерсени жеткире ойлонбогон деген мааниде. Араб мисалында **فِي رَأْسِهِ عَقْلٌ** -[fi rasih eaql] с.с. акыл анын башында, мааниси «башы менен» **عَلَى رَأْسٍ** -[ała ra'si] с.с. башында, мааниси «башы иштейт».

رَكِبَ رَأْسًا [rakiba ra'san] с.с. ал башка отурду, мааниси «ойлонуусуз иш кылуу, көзү каякты көрсө ошол көздөй басуу».

Башына келүү – кандайдыр бир ой пайда болуу. **Баштан учуу, башына чыкпоо** – бир нерсени унута албай кайра кайра эстей берүү; **Башына кирбө** – түшүндүрө албоо; Араб мисалында: **أَدَخَلَ فِي رَأْسِهِ فِكْرَةً** [adhala fi ra'si-hi fikrah] с.с. ал башына акыл же ой киргизди, мааниси «башына ой келүү».

وَضَعَ رَأْسَهُ فِكْرَةً [wada'a ra'si-hu fikrah] с. с: ал өзүнүн башына ой койду. «өзүнүн башына киргизүү». **طَارَ مِنْ رَأْسِهِ** -[tara min ra'si-hi] с. с. анын башынан учуп кетти, мааниси «баштан учуу, унутуп калуу».

4. 2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Баш айлануу – көңүлү караңгылоо, өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алсырап келүү. 2. Кандайдыр бир ишти аткарууда, маселени чечүүдө ж.б. учурларда көпкө чейин ойлонуп, эмне кыларын билбей ыргылжың болуу, өзүнчө бир чечимге келе албай башы маң болуу. **Башы кангуу** эмне кылаарын билбей айласы кетүү, аргасы түгөнүү. Арабча мисалында: **دَارَ رَأْسُهُ** [da'ra ra'su-hu] с.с. анын башы айланууда, мааниси «баш айлануу». Бул фразеологизм 3 маанини туюндурат:

المَدِينَةُ الْحَدِيثَةُ أَدَارَاتُ رُؤُوسِ النَّاسِ Заманбап шаар элдин баштарын айлантты. 1-таң калтыруу **حَيْرَةٌ وَ أَذْهَلُهُ**

2. **سَكَرَ الرَّجُلُ حَتَّى أَدَارَ الشَّرَابُ رَأْسَهُ** мас кылдуу. Адам ичти анын башын ичимдик айланткыча.

1. **أعجبه فلم يدر ما يفعل: أدارت الفتاة** сулууулук анын башын айлантты. **رؤوس زملائها بجمالها الأخاذ.** Ал жакты эмне кылаарын билбей калды. Кыз укмуштуудай сулуулуугу менен досторунун башын айлантты.

نَكَسَ رَأْسَهُ [nakkasa ra'sa-hu] с.с.: ал өзүнүн башын түшүрдү, мааниси «кордуктан, шерменделиктен, бирөөгө жүгүнүп, уялганынан башын ийүү».

4. 3. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын иш аракети

Кыргыз тилинде: **баш ийүү** – моюн сунуу, багынуу, талабына макул болуу, көнүү. **Башка чапса былк эткис** – кебелбеген, эч нерсени тоотпогон, абдан калың, көтөрүмдүү. **Башка чыгуу** – үстөмдүк кылуу, бийлеп алуу.

Баш кой – баш ийүү, моюн сунуу. **Баш көтөрбө** – бир нерсеге өтө берилип иштөө, бардык күчү менен аракеттенүү, катуу киришүү. **Башы көккө жетүү** – жогорулоо, даражаы көтөрүлүү; **Башы көргө киргиче**, өлөр-өлгөнчө, өмүрү бүткөнчө; **Башы менен жер казса да** – бүт мүмкүнчүлүгүн жумшаса да, бардык күчү менен катуу аракеттенсе да; **Башы менен жооп берүү** – иштин ошондой абалда калышына тикеден-тике жооп берүү, кандай жаза болсо дагы өзү көтөрүү; **Башы менен кирип кетүү** – эч тартынбай аянбай, бүт

мүмкүнчүлүгү, бардык далалаты кан жаны менен абдан берилип аракеттенүү. **Башын албоо** – бир нерсени абдан кунт куюп, берилип катуу киришүү. **Баш көз болуу**, башчылык кылуу, башкаруу, көз кырын салуу, каралашуу, жардамдашуу. Араб мисалында: **أَحْنَى رَأْسُهُ أَمَامَهُ** [ahna ra'su-hu amama-hu]-с.с ал башын ийди. мааниси «кимдир бирөөгө башын ийүү» **بَرَهْنٌ بِرَأْسِهِ عَلَى أَنْ** [barhana bira'si-hi ala an] с. с. башы менен кепилдик берүү, мааниси «башы менен жооп берүү». **رَفَعَ رَأْسَهُ** [rafa'a ra'sa-hu]-с.с ал башын көтөрдү «башын көтөрүү, намыстануу»; **مَلَّسَ عَلَى رَأْسِهِ** [mallasa ala ra'si-hi] с. с. анын башын сылады, мааниси «бирөөнүн башын сылоо, эркелетүү, боор оруу», **أَعَادَ عَقْلَهُ إِلَى رَأْسِهِ** [a'ada ra'si-hi] с. с. ал анын акылын башына алып келди, мааниси «бирөөнү акылга келтирүү». **صَدَعَ رَأْسُهُ فِي** [sada'a rasa-hu fi] с. с. ал өзүнүн башын бөлдү, мааниси «башы сынуу-ойлонуу».

4. 4. Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаалдын мүнөздөмөсү

Башын катуу – жашырууну, изин жашыруу, бир нерсеге аралашпоо, көрүнбөө, андан өзүн алыс кармоо иретинде; **Баштан аяк** – кыргыз тииндеги фразеологиялык бирдик бүт бардыгы, тегиз, түгөл, толугу менен; Мисалы: Деле сүрүштүрүп тыяк-быяк, ата-жотолорубузду баштан аяк бүт билишет экен [КТФС]. **مِنْ رَأْسِهِ إِلَى آخَمَصَ قَدَمَهُ** [min ra'asihi ila ahma'ssa kaddamahu] с. с. анын башынан бутунун таманына чейин, биринчи мааниси:- адамды камтуу жана курчап алуу

نَظَرَ الشَّرْطِيُّ إِلَى اللَّيْصِ مِنْ رَأْسِهِ إِلَى آخَمَصَ قَدَمِهِ Милиционер ууруну башынан аягына чейин карады. 2-мааниси мүнөздүн оригиналдуулугу жана тереңдиги жөнүндө Мисалы: Бул киши башынан бутуна чейин араб. Адамдын башынан таманына чейин кароо аны ар тараптуу кароо жана аны курчап алуу дегенди билдирет. Сын атоочтун бүт денеге кирип кеткендей, ээсиндеги оригиналдуулугун, тереңдигин билдирүү үчүн колдонулат. Эки тилде тең бул фразеологиялык бирдик адамга тиешелүү тереңдикти билдирип турат. Кыргыз тилинде «**баштан аяк**» эки компоненттен турса дагы образдуулуктуу жана экспрессивдүүлүк менен ток этер жерин даана берүүдө. Ал эми араб тилинде болсо баштан баштап буттун таманына чейин экспрессивдүү кишинин кайсы улуттук табиятка тиешелүүсүн билдирүүдө. **Башынан чыкпоо** – бир нерсени унута албай кайра-кайра эстей берүү. Араб мисалында: **لَا يَزَالُ هَذَا يَمْلَأُ رَأْسِي** [wa la yazalu haza yamla 'u ra'si] с. с. ал менин башымды толтурууну токтотпойт мааниси «баштан чыкпоо, эстей берүү». **Башы көккө жетүү** жогорулоо, даражасы көтөрүлүү. Дагы бир **башы булутка жетсе** да абдан жетишип колунан бардыгы келип, болуп-толуп турса да деген мааниде.

رَأْسُهُ فِي السَّمَاءِ [rasuhu fi ssamai] с.с. анын башы асманда, мааниси «текебердикти жана мен менсинүү; текеберликтен жана мен менсингендиктен башы асманга жетүү» [279]. Кыргыз тилиндеги бул фразеологиялык бирдик мансабы боюнча көтөрүлүү же болбосо жетишкендикти билдирип турса араб тилинде текебердикти туюнтууда [2003-279 б]. **Баш ийүү** – моюн сунуу, багынуу, айтканына талабына макул болуу, көнүү. **طَاطَأَ رَأْسَهُ** [ta taa rasahu] с. с. ал башын ийди, мааниси «басынуу, баш ийүү жана моюн сунуу, анткени кор болгон адам өзүнөн корккондордун алдында башын түшүрөт» [2003-349-350 б].

4. 5. Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Кыргыз мисалдарында: *башка түшсө байтал жорго, башына күн туугандай, башынан ашты, башына каран күн түшүү* – оор кайгы, чоң жоготууга учуроо, кырсыкка дуушар болуу, *башына бак конуу* – иши оңолуу, мансабы, мартабасы, зоболосу көтөрүлүү. Араб мисалдарында : *على رأسي* [ala ra'si]-«ырахат менен!» с. с. менин башыма;*على الرأس والعين* [ala ra'si wa-l-'ayn] с. с. *башымда жана көзүмдө*, мааниси-«ырахат менен!». *من الرأس للقدم* [mina-r-ra'si li-l-qadam] с. с. *башынан согончокко чейин*, мааниси «башынан бутуна чейин». *رأسا* *على عقب* [ra'san ala aqib] с. с. *башынан таманына чейин*, мааниси «баш аягы жок баш аламан, тартипсиз, иретсиз, чар-жайыт, чачкын, тескери». *على رؤوس الملاء* [ala ru-usi-l-mala-a] с. с. *толгон баштардын үстүндө*, мааниси «ачык, коомчулуктун үстүндө»;

4.1. Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык коду

Кыргыз жана араб тилдеринде зооморфтук коддору соматикалык фразеологиялык бирдиктерде адам менен жаныбарлардын салыштырма жана ассимиляциялык кызматында, үй жана жапайы жаныбарлардын, канаттуулардын жана курт-кумурскалардын аттары активдүү колдонулат.

4.1.1. Адамдардын сырткы көрүнүшүн билдирген соматикалык фразеологизмдер

القرد في عين أمه غزال маймыл энесинин көзүндө

Сулуу эместикти , бирөөнү шылдыңдоодо жана интеллектти төмөн адамдарды араб тилинде *маймыл* *قرد* менен чагылдырышат. [Хефни 2020: 90]. Соматикалык фразеологизмдер зооморфтук маданий коду адамдын физикалык касиеттерин жана мүнөзүн баалоону да чагылдырган. Кыргыз тилиндеги эрдиктин персонажы – жолборс: *жолборс жүрөк, жолборс маңдай б.а. эч нерседен коркпогон, тайманбас, баатыр, эр жүрөк. Бул ушундай жолборс жүрөк, муну менен эрегишип болбойт (К. Каимов)[КТФС: 176].*

4.1.2. Кыргыз жана араб тилдериндеги мейкиндикти билдирген соматикалык фразеологизмдер

Булактын башы – булактын башталышы, чыккан жери.

فَمِ النَّهْرِ [fam-u n-nahr] с. с. дарыянын оозу , мааниси дарыянын бүткөн жери. *فَمِ الزَّرْعَةِ* [fam-u- l- uaadi] с.с. өрөөндүн оозу, мааниси өрөөнгө кирүү. *فَمِ الْمَعْدَةِ* [famu-ttureati] с.с. каналдын оозу, мааниси каналдын башталышы. *فَمِ الْمَعْدَةِ* [famu-l-maeidati] с.с. ашказандын оозу, мааниси кабыргалардын астындагы тешик же болбосо тереңдетилген жер [Баранов: 609-610].

4.1.3. Мейкиндик локализациясы «жогору/төмөн»

Кыргыздардын жана арабдардын аң-сезиминде менталдык маңызы «толугу менен, баардыгы» башынан аягына чейин мейкиндик катары кабыл алынат, кыргыз тилинде *баштан аяк*, б.а. толугу менен [КТФС:80]. *مِنَ الرَّأْسِ إِلَى الْقَدَمِ* [min a--raas 'i ila -l-qadami] с.с.башынан бутуна чейин мааниси бутунан башына чейин. [УРАФС: 135]. Бир нерсенин жогорку жана төмөнкү чекиттери араб тилинде метафоралык түрдө баш менен байланышып, ар кандай түшүнүктөрдүн номинацияларында чагылдырат: *رَأْسُ الزَّوَايَةِ* [rasu -z-zawiyati] , с.с. «

бурчтун башы» мааниси «*мат. бурчтун чокусу*» [APC: 280]. رَأْسُ الْعُمُودِ [rasu –l-leamudi] с. с. «мамычанын башы», мааниси «архит. *капитель*» [APC: 280].

Төмөн же болбосо ылдый болуу бир гана негативдүү эмес, ал позитивдүү адамдын күжүрмөндүгүн билдирип жогоруда белгилеп кеткендей адамдын өйдө көтөрүлүшүн, эмгекчил болуп, ийгиликке жетүүсүн да чагылдырган мисалдар да бар: **башын жерден албоо** – бир нерсеге абдан берилип, жан дили менен киришүү, баш көтөрбөй, тыным албай катуу аракеттенүү [КТФС:88]. Мейкиндикте «жогору» көтүрүлүү текебердикти да билдирет: **бой көтөрүү** өзүн башкалардан жогору санап менменсинүү, мыктысынуу, кекирейүү. [КТФС:112]. **Башка чыгуу** үстөмдүк кылуу, бийлеп алуу, күч алып кетүү [КТФС:80].

Жардам берүү, колдоо көрсөтүүнү да мейкиндикте бийиктикке же болбосо көтөрүү туюндурган маани менен: **колго көтөрүү**, төбөгө көтөрүү колунан келген жакшылыгын аябоо, колдоо абдан кадырлоо, аябай сыйлоо, урматтоо [КТФС:450].

Арабдардын ден соолук жана турмуштук активдүүлүк физикалык негиздер менен байланышкан: адам бутунда турат. الْعَمَلُ جَارٍ عَلَى قَدَمٍ وَسَاقٍ [aleamal jar ealaa qadam wa saq] с. с. «иш бутта жана балтырда жүрүп жатат», мааниси «иш кызуу жүрүп жатат, иш кайнап жатат»;

Коркуу кыргыздар менен арабдардын тилдик аң-сезиминде **жүрөктү** (төмөн) бутка, согончокко, жерге түшүрүүгө мажбурлайт, **жүрөгү түшүү**–абдан коркуу, аябай эси чыгып калуу [КТФС:191]. سَقَطَ قَلْبُهُ بَيْنَ قَدَمَيْهِ [saqata qalbu-hu bayne qadama-y-hi] с. с: «анын жүрөгү эки буттарынын арасына түштү», мааниси «жүрөгү таманына түштү» [APC: 654].

«Төмөн» мейкиндик багыты кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер төмөнкүдөй көрсөтүлгөн:

– берилгендик жана баш ийүү, **кол алдында**: бирөөнүн карамагында, бийлигинде, бирөөгө көз каранды. [КТФС:270]. طَاطَأَ رَأْسَهُ [t'a't'a rasu-hu], с.с.: «башын ылдый түшүрүп, ийүү», мааниси «баш ийүү, макул болуу». مُطَاطَأَى الرَّأْسِ [mut'a't'i –r-ras] с.с. : «ылдый түшкөн башы менен», мааниси: «тил алчаак» [APC: 466]. Уят, басынтуу – башын жерге салуу. демек ылдый түшүрүү - 1. Тике карай албоо (көбүнчө бир нерседен тартынып уялган, же өзүн күнөөлүдөй сезип кысылган абалга карата). 2. Капа болгон көңүлү чөккөн, сабыры суз абалда шылкыйып төмөн кароо, баш көтөрбөө [КТФС:88]. **Бутун жаллоо** – бирөөгө көшөкөрлөнүү, жагынуу [КТФС:122]. **Бутуна жыгылуу** – жалынып жалбарып кечирим суроо, кечирип кой деп өтүнүү [КТФС:122]. مُنَكَّسَ الرَّأْسِ [munakkisa -r-ras] с. с.: «ылдый башы менен (уялгандыктан)», мааниси: «ийилген баш менен» [APC:280]. أَطْرَقَ رَأْسُهُ [at'raqa rasu-hu] с. с.: «ал башын салды», мааниси: «уялгандан башын түшүрүү» [APC: 473]. Төмөнкү мейкиндик локализациясы арабдардын тилдик аң-сезиминде каймана маанидеги **көздөн түшүү** басынтуу жана сый-урматты жоготууну билдирет: سَقَطَ مِنْ عَيْنِي [saqat'a min eaini] с. с. : «ал менин көзүмдөн түштү», мааниси: «ал менин урматымды жоготту, ал менин көзүмдөн түштү» [APC: 361]. نَزَلَ بِعَيْنِي [nazala bi eainaa] с. с.: «ал менин көзүм менен түштү», мааниси: «ал менин көз алдымда төмөн түшүп калды» [APC: 554].

4.1.4. «Алдыда/артында» мейкиндик локализациясы

Кадимки, нормалдуу кырдаалда жана адатта биздин көз карашыбыз боюнча кыймылдарыбыз *алдыга* жылууга багытталган. Алдыга баруу дегендик бул алдыга бет менен баруу, араб тилинде: مَضَى عَلَى وَجْهِهِ [madaa ealaa wajhihi] с. с.: «ал өзүнүн бетин көздөй кетти», мааниси: «өзүнүн жолу менен баруу» [АРС: 876]. Бир предметтин асты арткы беттерин билгизген араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдер: وَجْهُ الْأَرْضِ [waj-hu -l-'ardi] с. с.: «жердин бети», мааниси: «жердин үстү» [АРС:876]. Кыймылдын алдыга же артка багыты кыргыз тилинде төмөнкүдөй берилет: Алдына жыгылуу, бутуна жыгылуу – жалынып жалбырып кечирим суроо, кечирип кой деп өтүнүү [КТФС:122]. Арабдарда өзүнө ишенбестик буттун алдыга же артка жылдыруусу менен чагылдырылат: أَتَرَدَّدُ وَأَقْدِمُ سَاقًا وَأَوْخِرُ سَاقًا [ataraddadu wa'uqaddimu saqa wa'uwakhhiru saqa] с. с.: «мен күмөн болуп жатам, бир бутумду алдыга, башка бутумду артка койдум», мааниси: «мен күмөндөмүн жана ордуман жылбай турам» [АРС: 383].

4.1.5. «Ичинде /сыртында» мейкиндик локализациясы

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык фразеологиялык бирдиктери мейкиндик «ички жана тышкы» локализациясы менен дененин бул же тигил бөлүгү менен чагылдырылат. Кыргыз тилинде сыртында жана ичинде мейкиндиги тигил же бул денелердин жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн кызматын аткарышат.

Эки тилдерде тең сезимдер, ойлор, каалоолор жана эмоциялар жайгашкан локус бул **жүрөк**: *жүрөктөн орун алды* – сүйүп калуу, же болбосо жүрөктүн ичине бир нерсенин таасир берүүсү; Жүрөгүнөн түтүн чыгуу – ичинен сызып, катуу күйүп туруу [КТФС:194]. Араб тилинде قَذَفَ الْمَحَبَّةَ فِي قَلْبِهِ [qazafa-l-mahabbata fi qalbi-hi] с.с.: бирөөнүн жүрөгүнө сүйүү ыргытуу, мааниси: «бирөөнүн жүрөгүнө сүйүү салуу» [АРС: 627].

4.1.6. Мейкиндик локализациясы «борбор/ортосунда»

Мейкиндик локализациялары «борбор, ортосунда» образдуу негизин араб тилинин фразеологиялык бирдиктеринин курамын соматизм – жүрөк түзөт: فِي قَلْبِ الْعَاصِمَةِ [fi qalbi -l- easmati] с.с.: «жүрөктүн борборунда», мааниси «борбордун борборунда» [АРС:654]. قَلْبُ الدِّفَاعِ [qalbu -d-difaei] с. с.: «коргоонун жүрөгү», мааниси: спорт.«коргоо борбору» [АРС:654]. قَلْبُ الْوَادِي [qalbu -l-uwady], с.с.: «өрөөндүн жүрөгү», мааниси: «өрөөндүн ортосу» [АРС:654]. قَلْبُ الشِّتَاءِ [qalbu -sh-shita'u] с.с.: «кыштын жүрөгү», мааниси: «кыштын ортосу» [АРС:654].

4.1.7. Мейкиндик локализациясы «жакын/ алыс/ жерде»

Кыргыз тилинде алыстыкты билдирген ФБ «көз» менен, «көз жеткис» өтө алыс, учу кыйры жок, чектөөгө мүмкүн болбогон, абдан узак, болжолсуз [КТФС:284]. Араб тилинде: أَمَامَ عَيْنَيْهِ [amama eaunayhi], с. с.: «анын көз алдында», мааниси: «көзүндө» [УРАФС: 113].

4.2. Кыргыз жана араб тилдериндеги убакытты билдирген соматикалык фразеологизмдер

Изилдеп жаткан тилдерде бул топтун эң чоң активдүүлүгүн соматикалык фразеологизмдер ичинде убакыттын семантикасын «көз» соматизм көрсөтөт. Эки тилде сүйлөгөндөрдүн оюнда *убакыт* көз ирмем жана кармалбайт, кыргыз

тилинде: *көз ачып-жумганча* – «бир заматта, бир паста, арыдан-бери, өтө тез, дароо», көз ачкыча, көз ачымга, көз ирмегенче, [КТФС:282].

قَبْلَ أَنْ تَطْرُفَ الْعَيْنَ [qabla 'an tatarruf –l-eayni], с.с.: «көз ирмей электе», мааниси: «көз ирмемде» [АРС: 472].

4.2.1. Бир несенин убакыт мезгилинин башталышын билдирген соматикалык фразеологизмдер

Көбүнчө эки тилде белгилүү бир мезгилдин башталышы менен байланышкан метафоралык компонент соматизм *баш* болуп саналат: «жылдын башы», «башынан башта»; رَأْسُ الْفَرَسِ [raāsu-l -qarni]с. с.: «кылымдын башы», мааниси: «кылымдын башталышы» [АРС:280], رَأْسُ السَّنَةِ [raāsu –š-sanati]с.с.: «жылдын башы», мааниси: «жаңы жыл» [АРС:280], رَأْسُ الشَّهْرِ الْقَمَرِيِّ [rasu sh-shahri –l-qamari] с.с. : «ай айынын башы», мааниси : «жаңырган ай» [АРС:280].

4.2.2. Адамдын жаш курагын билдирген соматикалык фразеологизмдер

Кыргыз жана араб тилдеринде *карылыкты* билдирген СФБдин каймана маанисинде *мүрзөнүн четинде жайгашкан бут* болуп саналат:

бир буту жерде, бир буту көрдө–«адан коркунучтуу абалда өлүм алдында» каарылыктын жеткенин билдирүүдө [КТФС:122]. رَجُلُهُ وَالْقَبْرِ [rijluhu wa –l-qabr]с.с. : «анын буту жана көр», мааниси: «ал бир буту менен көрдө» [АРС:289].

4.3. Дене мүчөлөрүнүн аттары

Араб тилинде رَاحَةُ الْيَدِ [rahatu –l-yad], с.с.: колдун тынчтыгы, мааниси «алакан» [АРС:319]; عَظْمُ الْكَتِفِ [eazmu –l-katifi] с.с. : «ийиндин сөөгү», мааниси: «далы» [АРС:524]; فَمُ الْمَعِدَةِ [famu –l-maeidati], с.с. : «ашказандын оозу», мааниси: «кабыргалардын астындагы чуңкурча» [АРС:609];

4.4. Кыргыз жана араб тилдериндеги өсүмдүк коду

Көз عَيْنُ الْقَطْرِ [aeynu –l-qit] с.с. «мышыктын көзү», мааниси: «ромашка» [АРС: 554], عَيْنُ الصَّفَرَاءِ ботан.[eyun l-safra']т.т. «сары көз», мааниси «календула, мариголд» [АРС: 554], عَيْنُ الشَّمْسِ [aeynu –l-shams]с. с.: «күндүн көзү», мааниси *ботан* «календула, мариголд», عَيْنُ الْجَمَلِ [aeynu –l -jamal] с. с. «төөнүн көзү», мааниси: «грек жаңгагы» [АРС: 554];

4.5. Кыргыз жана араб тилдериндеги сандык код

Кыргыз тилинде *бир- бир аягы төрдө, бир аягы жерде* –абдан коркунучтуу абалда, өлүм алдында. Кадырлуу мейман баам коюп тиктеп, бир чети таң болуп, ушунчалык аты алыска кеткен адамдын мынчалык бир аягы төрдө, бир аягы көрдө болуп, мүңкүрөп карып калганына чын ыкластан боору ачыды (Т. Касымбеков) [КТФС:105]. Араб тилинин соматикалык фразеологизмдер курамындагы "واحدة" “бир” санынын символикасы биримдиктин, бирдиктүү бүтүндүктүн, бөлүнгүстүн семантикасы менен айырмаланат: عَمِلُوا يَدًا وَاحِدَةً [eamiluu yadan wahidatan] с.с. «бир кол менен иштешти», мааниси «кол кармашып аракеттенүү» [АРС:917].

4.7. Кыргыз жана араб тилдериндеги өң-түс коду

Кызыл-түсү кыргыз араб тилдеринде уяттуулукту, уят болууну чагылдырат: бетинде кызылы бар-уяттуу, ыймандуу абийири бар, ызаат сактаган. *Бечара бетинде кызылы бар тура, мындан түңүлүүгө болбойт*

إِحْمَرَ وَجْهَهُ [ihmarra wajhu-hu] с. с. «анын бети кызарып кетти», мааниси «ачуудан жүзү кызаруу» уяттан бетим кызарып кетти.

КОРУТУНДУ

1. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык фразеологиздерге тиешелүү адабий сереп жасалды.
2. Кыргыз жана араб тилиндеги дене мүчөлөрү катышкан соматикалык фразеологизмдердин колдонуу жыштыгы арбын.
2. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер 2, 3, 4 жана андан көп компоненттерге бөлүнүп каралды.
3. Структуралык жактан морфологиялык (зат атооч+зат атооч, зат атооч+сын атооч, сын атооч+зат атооч, зат атооч + этиш) модельдери ачыкталды.
4. Эки тилдеги структуралык жактан үндөшүп, мааниси жактан дал келбеген соматикалык фразеологиздер каралды.
5. Эки тилдеги структуралык жактан үндөшүп, мааниси жактан да дал келген соматикалык туруктуу сөз айкаштар ачыкталды.
6. Эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык жактан жарым жартылай үндөшүп, мааниси жактан бирдей маанини билдирген туюнтмалар изилденди.
7. Эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин структурасы жагынан дал келбейт, бирок мааниси бирдей мазмунду берген туруктуу сөз айкаштары каралды.
8. Эки тилдеги жыш колдонулган баш, көз, мурун, кулак, тил, жүрөк жана бут лексемалары катышкан соматикалык фразеологизмдердин семантикалык маанилери каралды.
9. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди тематикалык классификацияда 5 топко бөлүнүп каралды:
 - 1) адамдын мүнөзү; 2) эмоциялар жана адамдын абалы; 3) кырдаалдын мүнөздөмөлөрү; 4) адамдын ишмердүүлүгү (аракети); 5) жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).
10. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айырмачылыктарын, мындай окшоштук бөтөнчөлүктөрүн себеп-өбөлгөлөрүн ачылып берилди.
11. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс карата бөлүнүп ачыкталып каралды.
12. Эки тилдин мейкиндикти билдирген соматикалык фразеологизмдер анын ичинен «жогору-төмүн», «ичинде-сыртында», «ортосунда- борборунда», «жакын-алыс» локализациялары каралды.

13. Изилденип жаткан эки тилдеги убакытты билдирген соматикалык фразеологизмдери «көз» лексемасы менен.
14. Кыргыз жана араб тилдериндеги адамдын жаш курагын билдирген соматикалык фразеологизмдер каралды.
15. Соматикалык компоненттен турган эки тилдеги дене мүчөлөрдүн жана өсүмдүктөрдүн аталышы каралды.
16. Эки тилдеги сан атооч катышкан соматикалык фразеологизмдер каралды;
17. Изилденип жаткан эки тилдеги өң-түстү билдирген соматикалык фразеологизмдер ачыкталды.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Оторчиева А.Т.** Фразеологизмдерди изилдөө [Текст] / А. Т. Оторчиева // Билим жана тарбия илимий педагогикалык журналы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети. –2013. -№1[14]. ISSN 1694 -5468–С. 43-44.
2. **Оторчиева А.Т.** Кыргыз тилинин фразеологиясы [Текст] / А. Т. Оторчиева //Билим жана тарбия илимий педагогикалык журналы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети.– Бишкек 2014. –№1[15]., – С.31-36.
3. **Оторчиева А.Т.** Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер [Текст] / А. Т. Оторчиева // Вестник Исык-Кульский гос.университета им. К. Тыныстанова. –2023. –№ 54-2. – С. 155-162. <https://elibrary.ru/item.asp?id=60003869>.
4. **Оторчиева А.Т.** “Баш”соматикалык фразеологизмдери кыргыз жана араб тилдеринде [Текст] / А. Т. Оторчиева, Б. Ш. Усубалиев // Alatoo academic studies» журналы Бишкек 2023., №3.. С 309-321 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54881655>.
5. **Оторчиева А. Т.,** Кыргыз жана араб тилдериндеги «көз-عين»соматизмдик компоненти бар фразеологизмдер [Текст] / // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2023. –№ 10. . – С. 165-168. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68646375>
6. **Оторчиева А. Т.,** Кыргыз жана араб тилдериндеги «мурун» «أنف» соматизмдик компоненти бар фразеологизмдер [Текст] / // Билим жана тарбия: Илимий педагогикалык журнал. Эл аралык Кувейт университети . 2023, №36 (1), С. 141-143
7. **Оторчиева А. Т.** Кыргыз жана араб тилиндеги «кол-يد» соматизмдик компоненти катышкан фразеологизмдер [Текст] / // Билим жана тарбия: Илимий педагогикалык журнал. Эл аралык Кувейт университети . 2023., №37 (2), С. 113-115
8. **Оторчиева А. Т.** Кыргыз жана араб тилдериндеги «Баш» лексемасы менен түзүлгөн эки компоненттүү фразеологизмдер [Текст] / // Билим жана тарбия: Илимий педагогикалык журнал. Эл аралык Кувейт университети, 2023., №37 (2), С. 105-112
9. **Оторчиева А. Т.** Кыргыз жана араб тилдериндеги адамдын терс сапатын билдирүүчү анималисттик жана соматикалык фразеологизмдер [Текст] / // А. Т. Оторчиева, Э. Ш. Буудайбекова Alatoo academic studies» журналы Бишкек 2024 (2)., №3. – С. 110-123. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68549382>
10. **Оторчиева А. Т.** Соматический компонент «сердце –قلب» «во фразеологии кыргызского и арабского языков.. [Текст] / // А. Т. Оторчиева, Е. Али Мохамед – Халаф, Махмуд Исмаил, Бюллетень науки и практики». -Россия 2024. С. 498-503 <https://elibrary.ru/item.asp?id=59722205>

Оторчиева Айсалкын Токтосуновна 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз жана араб тилиндеги соматикалык фразеологизмдер» аттуу темадагы диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыз, араб, фразеология, соматикалык, компонент, структура, семантика, адам мүнөзү, эмоция, обаздуулук, убакыт, сан, экспрессивдүүлүк, маданият, салыштырма.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер, алардын семантика-структуралык табияты.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер, алардын структуралык топтору менен компоненттери; семантикалык түрлөрү, стилистикалык маданияты.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана араб тилдериндеги дене мүчөлөрүн билдирген фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан салыштырып иликтөө аркылуу бул боюнча эки тилде кандай жалпылыктар менен айырмачылыктар бар экендигин аныктоо.

Изилдөө методдору катары эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, компоненттик илик жүргүзүү, анализ ж.б.) методдор жана ык-амалдар пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1. кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер 2, 3, жана андан көп компоненттерге бөлүнүп каралды;
2. структуралык жактан морфологиялык (зат атооч + зат атооч, зат атооч + сын атооч, сын атооч + зат атооч, зат атооч + этиш) модельдери ачыкталды;
3. эки тилдеги соматикалык фразеологизмдерди структуралык жактан алганда, алардын түгөйлөрүнө жана маанилерине карап, толук дал келгендер, жарым-жартылай дал келгендер жана дал келбегендер деп бөлүштүрүүгө болору көрсөтүлдү;
4. эки тилдеги жыш колдонулган баш, көз, мурун, кулак, тил, жүрөк жана бут лексемалары катышкан соматикалык фразеологизмдердин семантикалык маанилери каралды;
5. кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди тематикалык классификацияда 5 топко бөлүнүп каралды: 1. адамдын мүнөзү; 2. эмоциялар жана адамдын абалы; 3. кырдаалдын мүнөздөмөлөрү; 4. адамдын ишмердүүлүгү (аракети); 5. жагдай мүнөздөмөсү (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).
6. кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айырмачылыктарын, мындай окшоштук бөтөнчөлүктөрүн себеп-өбөлгөлөрүн ачылып берилди;
7. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс карата бөлүнүп ачыкталып каралды.

Колдонуу чөйрөсү: иштеги материалдар, фактылар, илимий жалпылоолор кыргыз тилин эне тил катары да, бөтөн тил катары да үйрөнүүдө, араб тилин экинчи тил катары өздөштүрүүдө кеңири колдонулары анык. Муну менен катар кыргыз жана араб тилдеринин морфологиясы, стилистикасы, кеп маданияты кыргыз жана араб адабияты сыяктуу предметтерди өтүүдө пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Оторчиевой Айсалкын Токтосуновны «Соматические фразеологизмы в кыргызском и арабском языках», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 — сравнительное-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: соматический, компонент, структура, семантика, человеческий характер, эмоция, образ, время, число, выразительность, культура, сравнительный.

Объект исследования – фразеологизмы в кыргызском и арабском языках, их семантико-структурная природа.

Предмет исследования – соматические фразеологизмы кыргызского и арабского языков, их структурные группы и компоненты; семантические типы, стилистическая культура

Цель исследования – определить общие черты и различия между двумя языками путем проведения семантического и структурного сопоставительного исследования фразеологических единиц, обозначающих части тела в кыргызском и арабском языках.

Методы исследования: использованы эмпирические (сбор, регистрация, перевод и др.) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, компонентный анализ и др.) методы и приёмы.

Основные результаты исследования:

1. соматические фразеологизмы в кыргызском и арабском языках рассматривались как разделенные на 2, 3 и более компонентов;
2. в структурном отношении выявлены морфологические (существительное + существительное, существительное + прилагательное, прилагательное + существительное, существительное + глагол) модели;
3. показано, что соматические фразеологические единицы в обоих языках структурно можно разделить на полностью совместимые, частично совместимые и несовместимые в зависимости от их парности и значения;
4. исследованы семантические значения соматических фразеологических единиц, в состав которых входят частотные лексемы голова, глаз, нос, ухо, язык, сердце, нога в обоих языках;
5. соматические фразеологизмы в кыргызском и арабском языках рассматривались в тематической классификации по 5 группам: 1. характер человека; 2. эмоции и состояния человека; 3. характеристики ситуации; 4. деятельность человека (действие); 5. Описание ситуации (местоположение, характер действий, меры и степени).
6. выявлены семантические сходства и различия соматической фразеологии в кыргызском и арабском языках, а также причины таких сходств и различий;
7. фразеологизмы, состоящие из соматических компонентов в двух исследуемых языках, были проанализированы и проанализированы по зооморфным, пространственным, временным, телесным, растительным, числовым и цветовым признакам.

Сфера использования: материалы работы, факты, научные обобщения могут широко использоваться при обучении кыргызскому языку, как родному, так и как второму, арабскому языку как второму. Вместе с тем, они могут привлекаться при обучении морфологии, стилистики, культуры речи кыргызского и арабского языков, кыргызской и арабской литературы.

RESUME

of the dissertation of Otorchieva Aisalkyn Toktosunovna «Somatic phraseological units in the Kyrgyz and Arabic languages», submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and contrastive linguistics

Keywords: somatic, component, structure, semantics, human character, emotion, image, time, number, expressiveness, culture, comparative.

The object phraseological units in the Kyrgyz and Arabic languages, their semantic and structural nature.

The subject of the study somatic phraseological units of the Kyrgyz and Arabic languages, their structural groups and components; semantic types, stylistic culture.

The purpose of the study to determine the common features and differences between the two languages by conducting a semantic and structural comparative study of phraseological units denoting body parts in Kyrgyz and Arabic..

Research methods: empirical (collection, registration, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, generalization, component analysis, etc.) methods and techniques were used.

Main results of the study:

1 somatic phraseological units in Kyrgyz and Arabic were considered as divided into 2, 3 or more components;

2. morphological (noun + noun, noun + adjective, adjective + noun, noun + verb) patterns were identified structurally;

3. it was shown that somatic phraseological units in both languages can be structurally divided into fully compatible, partially compatible and incompatible depending on their pairing and meaning;

4. semantic meanings of somatic phraseological units, which include frequent lexemes head, eye, nose, ear, tongue, heart, leg in both languages, were studied;

5. somatic phraseological units in Kyrgyz and Arabic were considered in thematic classification into 5 groups: 1. human character; 2. human emotions and states; 3. characteristics of the situation; 4. human activity (action); 5. Description of the situation (location, nature of actions, measures and degrees).

6. Semantic similarities and differences in somatic phraseology in the Kyrgyz and Arabic languages, as well as the reasons for such similarities and differences were identified;

7. Phraseological units consisting of somatic components in the two languages under study were analyzed and analysed according to zoomorphic, spatial, temporal, bodily, plant, numerical and colour features.

Scope of application: the materials of the work, facts, scientific generalizations can be widely used in teaching the Kyrgyz language, both as a native language and as a second language, Arabic as a second language. At the same time, they can be used in teaching the morphology, stylistics, speech culture of the Kyrgyz and Arabic languages, Kyrgyz and Arabic literature.